

פרק א'

מטרות הוראת התלמוד בביה"ס היסודי בכלל ובכיתה ו' בפרט

לעתיד לבא באות אומות העולם ואומרות להקב"ה: אנו ישראל. אומר להם הקב"ה:
היכן העדות שלכם? והם מביאים את התורה. והוא שואל אותם: היכן המסותרין
שלי? ואין בידם כלום. באים ישראל והוא אומר להם: היכן המסותרין שלי? והם
מראים לו את המשנה והוא אומר: אתם בני!
(עפ"י תנחומא כי תשא ל"ד, כ"ז)

(1) המדרש הזה מדגיש שני דברים: את קדושת התורה שבעל-פה, שנמסרה אף היא
מפי הגבורה למשה בסיני, כמו התורה שבכתב — ואת ייחודו של עם ישראל. המטרה
הראשונה בהוראת התלמוד בביה"ס היא — להחדיר בלב התלמידים את הכרת שני הדברים
האלה. על בנינו להרגיש ולדעת, כי בתלמוד צורה תורת ה', שצורתה טבעו חז"ל
במשך זמן של אלף שנה בערך מימות עזרא ועד חתימת התלמוד. אחר שניתנה התורה
שבכתב — ביחד עם התורה שבעל פה — מן השמים, נמסרה ההכרעה בפירושה לחכמים,
ואין להכריע הלכה בנבואה או בבתיקול. "לא בשמים היא", ואין משגיחין לא בנבואה ולא
בבת קול (ב"מ, ג"ט ע"ב). אולם בעוד שבתורה שבכתב מאמינים גם עמים אחרים, נתיחדה
תורה שבע"פ לישראל, ונתיחד בה עם ישראל מכל האומות. "כי על פי הדברים האלה כרת
ה' אתכם את הברית" — לא כרת ה' ברית עם ישראל אלא בשביל דברים שבע"פ
(גיטין, ס' ע"ב).

(2) אנו רוצים שבנינו יספגו את ערכי המוסר של התלמוד וירכשו את השקפותיו על
מנת להגשימן בחיים.

(3) התלמוד הוא אוצר משפט התורה ודעותיה, ואין להבין כהלכה את התורה
שבכתב בלי ידיעת התורה שבעל פה. חלק גדול של מדע העמים במקרא (בקורת המקרא)
שהוא בשבילנו מגוחך, מתבאר ע"י כך שלא היתה להם ידיעת בריבית בתורה שבעל פה.
מטרה מיוחדת בהוראת התלמוד היא איפוא — הבנת התורה שבכתב.

(4) להוראת הגמרא — גם מטרות פורמליות: פיתוח כח המחשבה של הלומד, הקניית
כושר הניתוח של המושגים והענינים ופיתוח הדיוק בהבעה. התלמידים מתחנכים לא להסתפק
בהנחה הראשונה ולא בסברא המתנגדת לה, אלא להמשיך לחשוב, להתעמק בנושא, למצות
את הענין, להקיפו מכל צדדיו ולדייק בהבעת רעיונותיהם. אין מקצוע אחר המסוגל להשיג
את המטרות הפורמליות האלו כמו לימוד התלמוד. (יתרונותיו של התלמוד כמקצוע מחנך
למחשבה מדויקת ולהבעה לשונית ברורה נתפרשו יפה ע"ד ר. י. כץ במאמרו "על הוראת
התלמוד בבית הספר" בירחון "סיני" תש"ב).

(5) לימוד התורה עוזר ללומד להבין את החיים היהודיים (ההווי היהודי) ואת הדינים שעל
פיהם חיים היהודים. לא ידיעת הדינים נרכשת בלימוד הגמרא, אלא ההכשרה להבין אותם.

ואף זאת: בתלמוד נמצא המפתח להבנת הספרות של כל הדורות בישראל, והספרות העברית החדשה בכלל זה. הרבה ביטויים ודפוסי-לשון מהמשנה והגמרא משוקעים בתוך שפתנו, ואין להגיע להבנתם השלמה בלי ידיעת המקור שבתלמוד.

(6) אחר הנחת היסודות ללימוד התלמוד בכיתה ה' (או ד') של ביה"ס היסודי, צריכה הוראת התלמוד בכיתה ו' לחזק את היסודות האלה אצל התלמידים, להעמיק את הבנתם של התלמידים במהלך המחשבה ובדרכי הלימוד התלמודיים, להרחיב אצלם את אוצר המושגים והמונחים התלמודיים ולהרבות את ידיעותיהם בתלמוד.

(7) הוראת התלמוד בבית ספר יסודי צריכה לעורר בלב התלמידים את הרצון ללמוד בישיבה אחרי גמרם את בית הספר היסודי או לפחות לקבוע עתים לתורה, זוהי אחת המטרות החשובות ביותר של הוראת הגמרא בביה"ס.

המורה, המצליח לחבב על תלמידיו את לימוד הגמרא, מחשל בזה חוליה נוספת בשרשרת הזהב של אורייתא וקוב"ה וישראל. "וחיי עולם נטע בתוכנו" — היא תורה שבעלפה (טור אור"ח קל"ט ס"י).

פרק ב'

הבעיות בהוראת הגמרא ודרכים לפתרונן

היא (תורה שבע"פ) — קשה ללמוד ויש בה צער גדול — — — שיש בה דקדוקי מצות קלות וחמורות והיא עזה כמות וקשה כשאל — — — לפי שאין לומד אותה אלא מי שאוהב הקב"ה בכל לבו ובכל נפשו ובכל מאוהו — — — שכל מי שאוהב עושר ותענוג אינו יכול ללמוד תורה שבע"פ.

(תנחומא פ' נח)

(1) הבעיות

שלושה דברים בתלמוד צריכים לימוד: הלשון, דרך הדיון התלמודי והתוכן. כל אחד מהם מהווה בעיה מיוחדת, וצירופם מקשה על פתרון רציונלי של הבעיות המיוחדות האלו.

(א) הלשון. לשון המשנה אופי מיוחד לה, והארמית בתלמוד בבלי דורשת לימוד כמעט כמו שפה זרה. שתיהן, בייחוד לשון המשנה, מצטיינות בצמצום הביטוי, המכביד על צעדיו הראשונים של המתחיל, בייחוד כשהוא נתקל במונחים מיוחדים בשפה הזרה לו.

(ב) דרך הדיון התלמודי. המשא ומתן, אופני המחשבה והוויכוח התלמודיים, שיש בהם — לעתים קרובות — מעבר מענין לענין פעמים אחדות באותה סוגיא, וגם המידות שהתורה נדרשת בהן — אין התלמיד הצעיר רגיל בכל זה, ורכישת דרכי מחשבה אלו מצריכה זמן ואימון ממושכים.

(ג) התוכן. הנושאים, שהגמרא דנה בהם, אינם נמצאים, במקרים רבים, בתוך חוג המושגים — וההתענינות — של התלמיד הצעיר, שמחשבתו עסוקה בענינים הקרובים לו יותר לפי גילו.

אנו מצויים לסדר את הלימוד בשיטה מודרגת מן הקל אל הכבד, מהפשוט אל המורכב ומהקרוב אל הרחוק. אולם כאן מתעוררים קשיים מיוחדים: סוגיא, שלשונה קלה, היא לפעמים בעלת תוכן קשה, ודרך לימודה מצריכה הכנה מוקדמת רבה, ואם התוכן של

הסוגיא נוח להבנה, אין זו ערובה כלל וכלל שהשפה, או מבנה הסוגיא, נוחים למתחילים. אין אנו רוצים ללמד הלכות בלבד כמו שהן ניתנות ברמב"ם, טור ושלחן ערוך, וגם לא את לשון המשנה והתלמוד גרידא, כבספר לימוד הלשון, ולא את המידות שהתורה נדרשת בהן בלבד. כל סוגיא תלמודית, כל חלק וחלק מהתלמוד, מורכב משלושת הדברים הנ"ל (לשון, דרך מסוימת של דיון ותוכן), ואם נפריד ביניהם ונלמד כל דבר לחוד, הרי ניטול את נשמתו של התלמוד, ולא נלמד גמרא.

לימוד הגמרא מסורת עתיקה לו בישראל, ואילו הבעיות הללו מתבלטות ביחוד בזמן האחרון. מפני מה?

בדורות הקודמים היתה האווירה בבית ובציבור היהודי ספוגה תורה וכבוד ללומדיה, וקל היה לילד הצעיר — בניגוד למאויי בני גילו — להצטרף אל כלל המבוגרים בלימודם. ב"חדר" הקדישו לתלמוד, החל מן הגיל הרך, זמן רב, ואף שבתחילה לא הבין הילד את הדברים הקשים, הוא קלט בכל זאת שלא בהכרח את השתלשלות הסוגיא. עם ריבוי החומר נתבהרו העניינים, והילד סיגל לעצמו את היכולת ללמוד ללא עזרה והגיע למדרגה של "טועמיה חיים זכו". בניגוד למצב הזה אין כיום, ברוב בתי"ס, אווירה שתעודד את הלומד להתאזר ולהתגבר על הקשיים הנעזרים בדרכו. החמרנות ובקשת התועלת שחדרו לחיים בכללם וללב הנוער בפרט — מרחיקים אותו מן הלימוד הזה. עם זה, הזמן המוקצב לגמרא בבית-הספר אינו עולה בממוצע על שעה — שעה וחצי ליום, ושעות אלו טובעות בתוך מערכת-השעות הגדושה במקצועות רבים ושונים, המושכים אליהם את לבו של הילד, מפזרים את קשבו ומכבידים על השגת ההבנה המלאה של הגמרא, אשר היא הגורמת גם להנאה מן הלימוד. והבעיה העיקרית בהוראת התלמוד בבית הספר היא: איך להקל על התלמידים את לימוד הגמרא ולחבב עליהם את הגמרא ואת לימודה? אם בבית הספר היסודי המודרני ילמד התלמיד באותה השיטה, כמו שלמדו ב"חדר", עלולים התלמידים להישאר בידיעות מטושטשות ובחוסר סיפוק מהמקצוע הזה. בזמן הנוכחי מצוים אנו, איפוא, לחפש אחר דרכים חדשות בהוראת התלמוד בבית הספר היסודי.

(2) דרכים לפתרון הבעיות

(א) יש לבחור את חומר הלימודים בהתאמה אל הכיתה, בהתחשב ברמה השכלית של התלמידים וחוג התעניינותם, מאחר שהבנה שלמה של חומר הלימוד היא תנאי מוקדם להרגשת הסיפוק המלא ממנו ולהתענינות בו. אין להעמיס על תלמיד בעל כושר שכלי מועט חומר לימודי שלמעלה מהשגתו. בבית-הספר שיש בו שתי כיתות מקבילות יש למיין את התלמידים לפי רמתם השכלית וללמד כל כיתה לפי תפיסתה. אם ישנה רק כיתה אחת, והיא רבת תלמידים, יש להשתדל לחלקה לקבוצות, כדי שהחלשים לא יעכבו את הטובים וכדי שהמתקדמים, מאידך, לא יביאו את המפגרים לידי ייאוש ורפיון ידיים. המוכשרים יכולים ללמוד את אחד מפרקי ה"בבות", והאחרים — פרקים או קטעים — ממסכת ברכות ומגילה, או משניות מסדר מועד, שיקנו להם ידיעה בהלכות והכנה לתלמוד, בייחוד כשלו-מדים על פי פירוש ר"ע מברטנורא (לימוד משנה בכיתה ו') מהווה סטייה מהתוכנית ומצריך אישור הפיקוח).

בהתאמת החומר לתלמידים יש להביא בחשבון את נטיית חלק מהתלמידים לעניינים שכליים ונטיית אחרים לדברים שברגש, מוסר והווי (תפלות וברכות, שבת ומועד) וכן אינו דומה חוג התענינותם של בני-עיר לזה של בני-כפר, אם גם אין להתחשב יותר מדי בחוג

התענינותם של הילדים בהווה ויש להשתדל לעורר בהם התענינות גם בדברים שבהם לא התענינו עד עכשיו. שילובם של דברי אגדה בתוך דברי הלכה בגמרא נותן הזדמנות טובה למורה לספק את הנטיות השונות הנ"ל.

הערה: יש הסוברים שבכיתות מתחילות בתלמוד יש לבחור קטעים לפי עקרונות פדגוגיים-מתודיים (מן הקל אל הכבד) ולתת לתלמידים ללמוד מתוך כריסטומטיה תלמודית. בעבר חבר ד"ר ב. מ. לוינ ז"ל, "מסכת נר שבת" ו"מסכת פועלים" ובשנת תשס"ו נתפרסמה חוברת "תלמוד לתלמיד" מאת י. א. אפרתי וי. בורגנסקי.

דעתנו היא שבשנה השנייה ללימוד הגמרא בכל אופן אפשר ורצוי ללמוד מתוך הגמרא הרגילה (רצוי מאד בהדפסה עם סימני פיסוק כבהוצאת "מקורות"), אולם יש לבחור בסוגיות מתאימות ולפי סדר ראוי, כפי שיבואר להלן.

(ב) יש לקרב את החומר להבנת התלמיד וללבו ע"י אקטואליזציה של השאלות הנדונות. בנידון זה מסייעת הרבה הצגת השאלה המשפטית בתלמוד עצמו, שהיא לרוב ריאלית-מעשית, ולא מופשטת. למשל, את בעיית דינו של הגורם לשריפה תוך כדי עבודתו — מנסחת הגמרא כך: גץ שיצא מתחת הפטיש והזיק (ב"ק, ס"ב ע"ב), או הכלל, אם ישנם שותפין למעשה הנזק, חייב רק האחרון שגרם לנזק — מדגימה הגמרא בלשון זו: אחד הביא את האור ואחד הביא את העצים — המביא את העצים חייב (ב"ק, נ"ט ע"ב), דברים דומים אפשר למצוא כמעט בכל דף שבגמרא.

במקרים כאלה כדאי לתת לדברי הגמרא צורה של סיפור מעשה, הקרוב ללב הילד, כדי לעורר את התענינותו ולרכוש את השתתפותו במשא ומתן. במקרה האחרון אפשר לשאול: אנשים שיצאו למחנה וערכו מדורה בצד שדה קמה: אחד הביא עצים, השני — קש ונייר, השלישי הבעיר את האש ששרפה את הקמה — מי מהם חייב? (מטעמים מובנים יש להדגיש, שגם האחרים עשו שלא כהוגן, אלא שבתשלום הנזק חייב רק האחרון). כשלו מדים, למשל, את הדין "חצרו של אדם קונה לו שלא מדעתו" (ב"מ, י"א ע"א ועוד) אפשר לשאול: חבילות שנפלו מאווירון לחצר, האם מותר לאדם העובר שם להוציאם ולקחתם לעצמו? (על אקטואליזציה של בעיות תלמודיות ראה במאמרו של ד"ר י. כץ שנוכר לעיל, ובמאמרו של ד"ר ש. ז. פיפס ז"ל ב"החנוך" תש"ט אב).

(ג) יש לחתור לכך שהלומד יעמוד מ"על לחומר", ושהפרטים הרבים לא יפריעו לו להקיף את הסוגיא כולה, — ומרוב עצים הוא לא יראה את היער. אי-השתלטות התלמיד על הסוגיא בשלמותה (סוגיא המתאימה לתפיסתו, כמובן) היא שמעוררת את טענות התלמידים שיש בגמרא "התנצחות בלתי פוסקת" ו"בלבול מוח". משל למי שרואה רק קטע מתוך התמונה ואינו מבין את היצירה בשלמותה — הוא אינו מגיע להנאה האסתטית מן ההרמוניה שבה.

וכמה דרכים למניעת התקלה הזאת:

1. ללימוד הגמרא אפשר להקדים שיחה כדי להקל על הבנת הענין, ואחרי סיום הסוגיא יש לסכם אותה על כל שלביה. לשם כך יש לחלק את הסוגיא לפרקים מתאימים. להלן מובאות שתי דוגמאות לסיכום סוגיא (דוגמאות לשיחה מקדמת אפשר למצוא בשעורים לדוגמא).

דוגמא א': התחלת פרק החובל, ב"ק, פ"ג ע"ב עד "ההוא חמרא", דף פ"ד ע"א. חלק ראשון המונה: היא מבררת את חמשת התשלומים שחייב בהן החובל, וכיצד שמיין אותם.

חלק שני גמ' מ"אמאי... עד ו"מאי אם נפשך לומר". השאלה:

אימא "עין תחת עין" ממש? התשובה: לומדים ג"ש "מכה אדם" מ"מכה בהמה" שהוא בתשלומים.

חלק שלישי עד "תניא ר' דוסתאי". שתי אפשרויות לפנינו: ללמוד נזקין מנזקין (יתן מום באדם — מכה בהמה ישלמנה) או ללמוד אדם מאדם (יתן מום באדם — מכה אדם יומת). כשם שרוצח אדם נהרג ממש, כך גם נותן מום באדם — יינתן בו מום ממש. ואנו לומדים גם מ"אדם", שעין תחת עין — ממון, מכיון שכתוב "ולא תקחו כפר לנפש רצח" — אבל אתה לוקח כופר לראשי אברים. (שני ענינים צדדיים: (א) הגמרא דוחה כל הנסיונות לומר שפסוק זה "תפוס" ללימוד אחר. (ב) למה יש צורך בשני פסוקים: "מכה בהמה" "ולא תקחו כפר"?).

חלק רביעי עד "ההוא חמרא". נסיונות להוכחות מן המקראות ומן ההגיון ש"עין תחת עין" פירושו רק ממון, ודחוי הנסיונות האלה (ענין נוסף: דעת ר"א "עין תחת עין" — ממש, ופירושה).

דוגמא ב': התחלת פרק המפקיר, ב"מ, ל"ג ע"ב עד "אמר רב הונא", דף ל"ד ע"ב. **חלק ראשון** המונה: היא מלמדת כיצד יכול השומר לזכות בתשלומי כפל וארבעה וחמישה כששילם ולא נשבע.

חלק שני גמ' מ"למה ליה" עד "מתקיף לה רמי בר חמא". ברור השאלה: לשם מה יש צורך להזכיר במשנה גם בהמה וגם כלים.

חלק שלישי עד "דקימא באגם". השאלה: והלא אין אדם מקנה דבר שלא בא לעולם, תשובת רבא, הקושיא עליה ותשובת רב זירא, התשובה השנייה בשם רבא וההבדל המעשי בינה ובין הראשונה.

חלק רביעי עד "פשיטא". חידושו של ר' יוחנן ששומר קונה כפל אפילו אם רק אמר שישלם. (נסיון לסייעו ממשנתנו — נדחה. הובא סיוע מב' רייתא). הרחבת הדין הזה על שוכר ושומר שכר וחידושו של רב פפא, שאפילו אם הודה השומר בדבר המחיבו לשלם, קנה כפל. דעות רב פפא (שתי גירסאות) ורב זביד בשם אביי על שואל שאמר הריני משלם. דיון על ברייתא המסייעת לרב זביד ומקשה על לשון שנייה של רב פפא.

חלק חמישי עד "אמר רב הונא". בעיות על מקרים שונים של "אמר שישלם" או שילם.

2. דרך שניה לעזור לתלמיד להקיף את הסוגיא היא: להשתמש בניתוח, השוואה והמחשה.

לדוגמא: המשנה המובאת בב"מ, ל"ד ע"ב "המלווה את חברו על המשכון ואבד המשכון" וכו'. כדי להבין, לאיזה חלק של המשנה שייך המאמר האחרון שבה "מי ישבע? מי שהפקדון אצלו", יש להקיף בסקירה אחת את כל המקרים הנזכרים במשנה ואת הדין — וטעמו — בכל מקרה ולברר: מיהו בכל מקרה התובע ומיהו הנתבע, ובאיזה מקרה הנתבע כופר הכל או מודה במקצת. את הסקירה הזאת אפשר לתת בצורת טבלה: (לפי ד"ר י. כץ, המאמר ב"סיני" הנזכר לעיל). (ראה בעמוד הבא).

עתה קל לברר, לאיזה חלק מהמשנה שייך המאמר: ישבע זה שהפקדון אצלו, שמא ישבע זה ויוציא הלה את הפקדון.

התובע	הנתבע	סוג טענות	הדין
חלק א'	מלחה	כופר הכל	פטור
חלק ב'	מלחה	מודה במקצת	חייב שבועה
חלק ג'	לחה	כופר הכל	פטור
חלק ד'	לחה	מודה במקצת	חייב שבועה

3. יש לדלג – לפחות בלימוד בפעם הראשונה – על שאלות צדדיות, כדי שלא להפנות את תשומת לבם של התלמידים מן המגמה העיקרית של הסוגיא לדברים צדדיים. לדוגמא: בסוגיא "מספיקא מפקינן ממונא" (ב"מ, ל"ז ע"ב), בשעה שהגמרא מבררת את דעתו של ר' עקיבא, מוטב לדלג על שתי השאלות הצדדיות "וממאי דר' עקיבא היא?" ו"ממאי דשמא ושמא הוא?"

(ד) יש להשתדל ליישב את ה"קושיות המוסריות", העוללות להתעורר אצל התלמידים, כי עלינו להזהר שלא תבוא התנגשות בין הרגש המוסרי של הילד לבין הנאמר בגמרא. לדוגמא: (1) שלח ביד פקח – הפקח חייב (ב"ק, נ"ט ע"ב). התלמיד מתמיה: המשלח פטור והשליח בלבד חייב? זה הסית והדיח וגרם לכל התקלה, וכל העונש יוטל על שכם הקרבן שנפתה? המורה יסביר, שיש בדין שלנו משום הטלת האחריות המלאה על האדם בעד מעשיו, מפני שהאדם הוא בעל בחירה חפשית ואינו יכול להשתחרר מאחריותו למעשיו ע"י הטענה "פלוגי אמר לי לעשות זאת". עם זה יש להדגיש, שמבחינה מוסרית אין המשלח פטור (כמו, למשל, הנחש שפתה את חוה). (2) על הדעה שאין מסדרין לבע"ח (ב"מ, ק"ד ע"א) (אין הלכה כדעה זו, אבל יש להסביר את הסברה של בעל הדעה הזאת) ישאל המורה: הייתכן להשאיר את הלווה בחוסר כל? אף כאן יש להשיב שהכוונה היא שהמלווה אינו חייב ליטול על עצמו את כל הנטל לסידורו של הלווה, אלא יש להטיל זאת על הצבור כולו באמצעות קופה של צדקה. ודעה זו הובעה למען הלווים בכללם, ולטובתם, שאם יראו המלווים שאין כספם חוזר אליהם בשלמות, ינעלו דלת בפני לוויים.

(ה) מבחינה חינוכית חשוב להביא בפני התלמידים דברי מוסר והשקפת עולם יהודית, שיש בהם כדי לחבר את הגמרא ואת חכמי ישראל לנושאי השאיפות הנעלות ביותר של המין האנושי ומגשימיהן. לצורך זה כדאי להתעכב לעתים קרובות על אישיותו של אחד החכמים הנזכרים בגמרא ולספר על חכמתו או חסידותו (הדבר יכול להעשות גם בשעור לתולדות ישראל). ההערצה שתעורר אצל התלמידים מסירותו של ר' יוחנן ללימוד התורה (תענית, כ"א; שמו"ר מ"ז) או הנהגתו המוסרית של רב ביחסיו לשמואל ולבני משפחתו (ב"ק, פ'; יבמות, מ"ג), יש בה כדי לקרב ללב התלמידים את דבריהם של חז"ל ואת הליכותיהם.

בבעיות העומדות לדין מן הראוי להדגיש גם את הצד המוסרי שבדבר, כגון: אילו מציאות שלו ואילו חייב להכריז. המשא ומתן בכיתה יסוב על הציר: כיצד נדע, אם האבידה שייכת למוצא או אם היא רכושו של בעל החפץ, התורה הטילה עלינו את החובה להשיב לו את רכושו שנאבד ממנו. יש להסביר כמו"כ, כי החקירה והדקדוק המרובים בדברי המשנה והברייתא, עד כדי "מעייילין פילא בקופא דמחטא", מקורם בהשתדלות חז"ל לעמוד על הצדק המוחלט, גם אם ערכו של החפץ הוא מועט.

(ו) תנאי מוקדם לכל הוראה טובה היא שליטת המורה במקצוע ואהבה אליו, ומן

הראוי הוא שיהא המורה לגמרא גם בעל כושר הסברה ויבין לנפש הילד. מאידך עליו להיזהר שלא להיגרר אחר התלמיד הטוב ולא להרבות בחריפות ובפרטים, כשמרבית הכיתה עדיין אינה יודעת את הענין לפשוטו, שהרי "תפסת מרובה לא תפסת". גם אם יש לו למורה נטייה מיוחדת לנתוח שכלי, אין להזניח את פיתוח הרגש המוסרי אצל תלמידיו — ולהיפך.
(ז) על הטיפול בקשיי הלשון של הגמרא ידובר בפרק הבא (סעיף 3).

פרק ג'

בעיות מתודיות

דברי חכמים כדרכונות (קהלת י"ב) — כדרכן זה שמכון את הפרה כדי לחרוש,
כדי ליתן חיים לבעליה, כן דברי תורה מכונים לב לומדיהם.
(קה"ר)

(1) שאלת המורה

שאלת המורה, אם בעליפה ואם בכתב, עומדת לעתים קרובות במרכז השעור בגמרא, והיא המכוונת אותו. הרבה מידות מנו חכמי הפדגוגיה בשאלה הטובה (עיין נ. גבריאלי: "דרכים בהוראה" מעמוד 181). נעמוד על החשובות שבהן.
(א) על השאלה להיות קצרה.

אין לשאול: אחר שלמדנו שהמפקיד אצל חברו בהמה או כלים ונגנבו או שאבדו, ולא רצה להישבע מקבל את הכפל, מה יהיה אם לא שילם ואמר הריני משלם? מוטב לחלק את השאלה לשניים: מה לימדתנו המשנה על דבר שומר ששילם ולא רצה להישבע? מה יהיה דיין אם לא שילם, אלא אמר הריני משלם?
וכבר עמדו חז"ל על חובתו זו של המורה: לעולם ישנה אדם לתלמידיו בדרך קצרה (פסחים ג').

(ב) על השאלה להיות ברורה. כמה גורמים לכך שהשאלה איננה ברורה.

1. הדגשה בלתי נכונה של מלה מסויימת במשפט, או סידור מלים בלתי נכון מבחינה סינטקסית, כמו: תהיינה לנו עתה כמה דעות בענין חרש הקורא? צריך לשאול: כמה דעות שונות תהיינה לנו עתה בענין חרש הקורא? (מגילה י"ט).
2. ניסוח מעורפל. למשל, במה עולה שיטתו של רבה על זו של רב יוסף בדין שומר אבידה? מוטב לשאול: מפני מה נראים יותר, לכאורה, דברי רבה: שומר אבידה כשומר חנם? (ב"ק, נ"ה).

מהטעמים דלעיל, היינו מהצורך בשאלה קצרה וברורה, נובעת גם הדרישה להימנע ממשפטים מיותרים וממלים מיותרות, כגון: עתה שימו לב, נניח את הנימוקים מן המקראות ונתרכז כולנו בענין הבא ונתבונן: מדוע אין התנא שלנו מקבל את דעתו של ר' יהושע בן קרחה (מגילה, ב' ע"ב). כמו כן אין להרבות בביטויים ארמיים, כל עוד הם אינם שגורים בפי התלמידים: איפכא מסתברא, מחד גיסא ומאידך גיסא. וכדומה.

(ג) השאלה צריכה להיות יחידה. השאלה הכפולה שהמורה, הלהוט "להספיק הרבה", משתמש בה, קשה מדי. אין לשאול, למשל: מהי מחלוקת ר' יוסי ור' יהודה ומדוע השתדלה

הגמרא להעמיד את משנתנו כר' יהודה? (מגילה י"ט). שאלה כזו יש לחלק לשתיים. (בכיתות ז' ח' אפשר לפעמים להקל בזה).

(ד) השאלה צריכה להיות לא קלה מדי ולא קשה מדי. שאלה מעין "מתי משתכר השומר יותר: כשהוא שומר חנם או כשהוא שומר שכר?" תעורר גיחוך בין הילדים במקום יחס רציני לדברי המורה. וכן אין לשאול שאלה שהיא למעלה מכוח תפיסתם של הנשאלים או שהתשובה עליה היא למעלה מיכולתם. כדי לא להרפות את ידיהם של התלמידים, כי הם זקוקים לעידוד.

אין כונתנו לומר, שכל השאלות צריכות להיות בנות אותה דרגת קושי. אדרבה: יש להתאים את רמת השאלה לרמתו של הנשאל ("ל"פום גמלא שיחנא") — ולשאול את התלמיד החלש שאלות שבכוחו לענות עליהן, ואת המצטיין — שאלות קשות יותר, שימריצוהו להתעמק ולחשוב הרבה בחיפוש אחרי תשובה. בזה — אחד היתרונות של השאלות שבעל-פה בהשוואה למבחן שבכתב, שבו נמדדים כל הנבחנים באותה המידה.

(ה) יש לתת שהות לתלמיד לעיין בספר או לשקול בדעתו את הדבר, ואין להאיץ בו. חשוב גם לשאול במכוון שאלות המצריכות עיון ולא רק הפעלת הזיכרון.

(ו) כדי שלא יהיה נראה המורה כממטיר שאלות כל הזמן, מוטב להסתפק לעתים בהור' דעה "למדנו זה עתה שלושה אופנים של תרעומות" ("ב"מ, ע"ו ע"א). התלמידים בעצמם יבינו מה נדרש מהם ויסבירו את האופנים השונים.

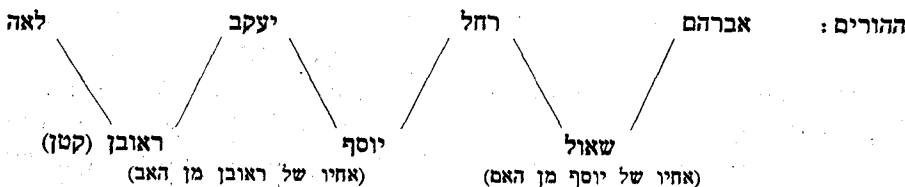
למטרה זו אפשר גם להשתמש במשפטי עידוד "סכם את טעמיו של רב יוסף", "הסבר את דבריך", "עזור לו".

(ז) במקרה של שאלה מסובכת על המורה לאשר תשובה נכונה ולדחות תשובה בלתי נכונה. אין הכוונה להמליץ על "הד פדגוגי", אלא על השימוש במלה "כן", "נכון", "לא נכון", וכדומה, כדי למנוע ספקות בלב השומעים ולשלול בפירוש תשובה בלתי נכונה (א"כ רוצה המורה להביא את הנשאל עצמו למציאת הטעות). אין להוסיף ולשאול כל עוד לא תוקנה הטעות. אם ע"י התלמיד עצמו, ע"י חבר — או ע"י המורה. אם שאלת: אדם שהחזיק שלוש שנים בשדה, צריך להמציא מסמכים שקנה אותה? והתלמיד ענה "כן", אל תשאל "אילו מסמכים?", אלא העמד את הנשאל מיד על טעותו — ועל האמת, שאחרי ג' שנות חוקה אין אדם צריך לשמור את שטרותיו.

(2) השימוש בלוח

כדי להקל על הבנת הענינים המופשטים שבגמרא יש להשתמש בתרשים על הלוח כבאמצעי המחשה. התרשים יכול לשמש למטרות הבאות:

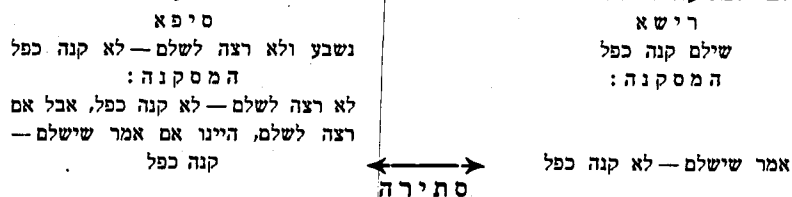
(א) לשם המחשת הענין במקרה מסובך המרובה פרטים, כגון: אין מורידין קרוב מחמת קרוב לנכסי קטן (המפקיד, ל"ט ע"א). למשל התרשים של הקרבה המשפחתית על גבי הלוח ימחיש את הענין ויבהירו אפילו לחלשים:

(ב) לשם הקלה על הזיכרון ולשם השוואה, למשל להבהרת קושית הגמרא בהמפקיד, ל"ז ע"א "ורמי פקדון אפקדון ורמי גזל אגזל" רצוי לרשום את ארבע ההלכות אחת מתחת לשנייה כדי להבליט את הסתירה:

פיקדון		
המקרה	הדין	
אחד מכם הפקיד אצלי מנה ואיני יודע למי להחזיר	נותן לכל אחד מנה	ברישא של משנתנו
שנים שהפקידו אצל א' זה מנה וזה מאתיים וכל אחד תובע מאתיים	נותן לכל אחד רק מנה והשאיר מאתיים. יהא מונח עד שיבוא אליהו.	בסיפא של משנתנו
גזל		
המקרה	הדין	
גזלתי לאחד מכם מנה ואיני יודע למי	נותן לכל אחד מנה	ברישא של משנתנו
ר"ט אומר: גזל אחד מחמשה — ואינו יודע איזה מהם גזל, זה אומר אותי גזל וזה אומר אותי גזל	מניח הגזל ביניהם ומסתלק.	בסיפא של משנתנו

(ג) לשם הבלטת המסקנה מתוך דיוק בלשון המשנה והבלטת הסתירה בין שתי מסקנות כאלו. למשל, בהמפקיד, ל"ד ע"א, מסיקה הגמרא ממשנתנו דין "אמר הריני משלם אע"פ שלא שילם" ומגיעה לסתירה מרישא לסיפא. אפשר להמחיש זאת בעזרת התרשים הבא:

(ד) לשם סיכום תשובות שונות לענין אחד או לשם סיכום ביאורים שונים לברייתות ומשניות. לדוגמא: בסוגיא "הכל כשרין לקרוא את המגילה חוץ מחרש" וכו' (מגילה י"ט) מביאה הגמרא חמש הלכות לדין הקורא ולא השמיע לאזנו, שכדאי לסדרן כדלהלן:

הקורא ולא השמיע לאזנו

ר' מאיר	ר' יהודה ור' אב"ע	ר' יוסי
בדין ק"ש קורא לכתחילה בדין תרומה	בדין ק"ש: לכתחילה — לא בדיעבד — כן	בדין ק"ש: אף בדיעבד — לא בדין המגילה וברכת המזון — בדיעבד לא.
ר' יהודה ברשב"ע — כר' מאיר: תורם לכתחילה.	בדין מגילה: לכתחילה — לא בדיעבד — כן	

דוגמאות נוספות ראה להלן בשיעורים לדוגמא ובניתוח סוגיות. רצוי להשתמש בגיר צבעוני להדגשת חלקי התרשים הטעונים תשומת לב מיוחדת. הנרשם על הלוח ייעתק ע"י התלמידים במחברת.

(3) קשיי הלשון

על קשיי הלשון (הארמית) אפשר להתגבר ע"י כתיבת המלים ובאורן על הלוח או בגליונות הכפלה, בראשית השעור או לפניו. ניהול מלון ארמית-עברי ע"י התלמידים ושינון המלים הקשות השכיחות בגמרא בדרך של מבחן או משחק (המלים הנדירות אינן טעונות שינון). יעשה אותן כעבור זמן קצר לרכושן של התלמיד, ושוב לא תהא זו תקלה רצינית. רצוי להסביר מפעם לפעם גם את הצורות הדקדוקיות השכיחות ביותר: יחיד ורבים, עבר והווה, וכדומה.

(4) שיחת הכנה

כדי לקרב את התוכן להבנת התלמיד, יש להקדים שיחת הקדמה לפני הקריאה בספר, ובסופה של השיחה יש להציג את השאלה שעליה עונה הגמרא. בשיחה יש להשתמש בכל החומר המצוי בתודעת הילדים ולגבש אותו, כדי להכין את התלמידים לקליטת החומר החדש. שיחה כזו יש לערוך:

(א) במקרה שהגמרא דנה במצווה הנזכרת בתנ"ך, יש לפתוח בכיתה את התנ"ך, לקרוא את הפסוקים במקומם בספר, לדון בהם ולהעלות את המסקנות שחז"ל הסיקו מהן, (במקרים שבהם מובאת הלכה, שבחלקה אינה דרושה למהלך הסוגיא, מוטב לפרש את הענין הצדדי לפני כן או לדלג עליו ולפרשו אח"כ, לבל יפריע למהלך הסוגיא). לדוגמא: לפני שלומדים את הסוגיא במגילה, ב' ע"ב "כרכים המוקפים חומה מימות יהושע", על התלמידים לעיין בפרק ט' במגילת אסתר מפסוק י"ז ואילך ולמצוא אילו ימים נזכרים שם כימי הפורים: י"ד באדר ליום משתה ושמחה, ט"ו באדר ליהודי שושן, ואילו בשעה שהכתוב קובע את המנהג (פסוק י"ט) נאמר רק שיום י"ד הוא לערי הפרוות, ובקביעה לדורות (פסוק כ"א) שוב נזכרים שני התאריכים: לקים עליהם להיות עשים את יום ארבעה עשר לחדש אדר ואת יום חמשה עשר בו בכל שנה ושנה. עתה מובנת יפה שאלת הגמרא "מנהגי מילי" שכרכים המוקפים קוראים בחמשה עשר בו? כי בשום מקום לא נזכר הדבר בפירוש.

דיוקם של חז"ל בלשון הכתובים, המתבהר בשיחות כאלה, מחזק את הקשר בין תורה שבכתב לתורה שבעל-פה בלב הילדים ובתודעתם. חשוב לעיין בחומש אף כשהמלים הנדרשות לענין מובאות בגמרא, כדי לראותן כשהן בתוך סביבתן בתורה.

(ב) במקרה שחסרות לתלמידים ידיעות מוקדמות בהלכה — או מושגים מסוימים — אשר בלעדיהן קשה להבין את הקטע בגמרא. לדוגמא: כדי שהתלמידים יבינו את המשנה בשבועות "המלווה את חברו על המשכון" המובאת בב"מ, ל"ז ע"ב יש לברר תחילה את המושגים "כופר הכל" ו"מודה במקצת" ואת הדינים המתאימים.

אין לנהל שיחת הכנה במקרה שהילד יכול להבין את החומר החדש מתוך הספר, מפני ששיטת הפעילות העצמית של התלמידים קודמת לשיטת לימוד אחרת. הכלל הפסיכולוגי של רב כהנא (ב"מ, ל"ח ע"א) "רוצה אדם בקב שלו מתשעה קבין של חברו", רב ערך הוא בייחוד לגבי מזון רוחני, שדרך רכישתו משפיעה על היחס כלפיו. משל לפני שהאם מרככת אותו בפיה לפני שהיא נותנתו לבנה, המסוגל לעשות זאת בכוחותיו הוא, ועל ידי כך הוא לוקה בשתים: ערכו התזונתי של הפרי יורד וקביטו של הבן אינה מתאמנת

כראוי בעיכול הפרי. אם כתוב הבאור ברש"י ואף בתוספות בלשון קלה, מוטב איפוא, להפנות את הילדים לעיין בהם, כדי שישתדלו להבין מתוכם את הגמרא, ולא להגיד להם את הבאור. לשם עידוד פעילותו של הילד בשעור כזה כדאי לעורר את מחשבתו ע"י הצגת הבעיה בראשית הענין, כשהיא מנוסחת בצורה אקטואלית וקרובה ללב הילד (עיין לעיל פרק ב' 2).

(5) כיצד לחלק את זמן השעור?

מתוך התחשבות בצורך לחזור על השעור הקודם ועל החומר החדש, כפי שיבואר להלן, יש להציע את החלוקה הבאה של שתי שעות רצופות (100 דקות לימוד): כ-20 דקות לחזרה על השעור הקודם, 60 דקות לשעור החדש (כולל שיחת הכנה), 20 דקות לחזרה — או לעבודה עצמית בכיתה ולמתן עבודת בית. את החזרה השנייה הזאת אפשר לחלק לשניים — שלושה חלקים לפי הענין.

(6) עבודת בית

אין לוותר על שעורי הבית בהוראת הגמרא, כשאלה נהוגים בביה"ס לגבי מקצועות אחרים. ביטולם בלימוד התלמוד בלבד עלול להביא לזלזול במעמדו של המקצוע בביה"ס, ואילו תכנון וניצול יעיל של עבודת הבית, כאמצעי-עזר להוראה בכיתה, יעלה את כבודו ויקדם את לימודו. כל מה שנאמר על מתן עבודות בית בביה"ס בכלל שייך אף לכאן:

(א) את הדרוש לעבודת הבית יש לבאר היטב בתוך השעור, ולא לאחר הצלצול, כשלב הילדים נתון להפסקה.

(ב) אין להעמיס על התלמידים כמות גדולה של עבודה במידה שהתלמיד הבינוני לא יוכל לעמוד בה. מחנך הכיתה צריך לתאם את מתן העבודות ע"י המורים בכיתה לבל יעלה הזמן הדרוש להכנתם על המכסה הקבועה לכיתה.

(ג) יש להדריך את הילדים בלמידה ובחלוקת העבודה בבית, אחרת עלולים תלמידים להתרגל לדרכים מוטעות בעבודתם.

(ד) יש להקפיד על רישום מדויק ביומן של עבודות הבית שניתנו.

סוגי עבודות הבית:

1. חזרה על הנלמד בכיתה. חסרונה של עבודה זו (אם אין עבודה נוספת בצדה) הוא — שאין לילד מטרה ברורה, שיש להשיגה. כמו כן קשה לבדוק אם נעשתה החזרה. משום כך יש למעט לתתה לבדה, אלא נחוץ להוסיף עליה אחת העבודות הבאות (שאפשר לתת גם מבלי לדרוש במפורש את החזרה על החומר שנלמד בכיתה).

2. שאלות תוכן המקיפות את הענין שנלמד ושיש בתשובות עליהן כדי להראות אם הענין הובן כראוי. כל הנאמר לעיל על שאלת המורה בכיתה (שתהא ברורה, קצרה וכו') כוחו יפה גם כאן. ויש להקפיד על כך עוד יותר מאשר בשאלות בכיתה, שהרי בדרך כלל אין הילד בבית יכול לשאול על פרט בלתי מובן בשאלה, כשם שהוא יכול לעשות זאת בנוכחות המורה.

3. סיכום החומר שנלמד בצורת טבלה או תרשים. לדוגמא: לאחר שלמדו סוגית שומר אבידה (ב"ק, נ"ו ע"ב) יינתן לסכם בבית את ארבעת הברייתות ומאמרי הגמרא, שהובאו להקשות על החולקים, בטבלה בת 4 טורים: א. הברייתא או המאמר; ב. על מי קשה ממנו; ג. מהי הקושיא; ד. כיצד לתרץ אותה.

4. העתקת השאלות והתשובות בשני טורים מקבילים (כשהם מתורגמים מארמית לעברית) או פיסוק הקטע (עם ניקוד חלקי או בלעדי).
5. ביאור קטעים מתוך הסוגיא. עבודה זו דורשת אימון רב למען תיעשה כראוי.
6. השלמות של משפטים, שיש בהן להוכיח הבנת התלמיד בענין. יש להיזהר שלא יהא הניסוח כזה שיצריך ניחוש.
- אפשר להשתמש בהשלמות גם לשינון מאמרים שגורים בגמרא, כגון: המוציא מחברו עליו הראיה, אטו בשופטני עסקינן, וכדומה.
- לשם לימוד הלשון הארמית תינתנה העבודות הבאות:
7. תרגום של קטעים ארמיים
8. התאמת מלים עבריות לארמיות
9. שינון ביאורי המלים
10. פיענוח ראשי תיבות וקיצורים
11. כדאי להתעכב גם על צורות דקדוקיות בארמית: יחיד — רבים, הווה — עבר, וכדומה. מפעם לפעם רצוי גם לתת למתקדמים שאלות קשות יותר המצריכות עיון.

(7) שאלת התלמיד

הרבה למדתי מרבותי... ומתלמידי יותר מכולם.
(תענית ד'; מכות י')

כשם שביצירת התלמוד יש חלק ניכר לשאלות התלמידים הדנים לפני רבותיהם, כך נודעת חשיבות רבה לשאלת התלמיד בשעור הגמרא (בשואל כענין הכתוב מדבר). בשעור הניתן באווירה טובה והערך כראוי — לא תחסר שאלה זו, והכיתה נהפכת בשעות רצון כאלו למעין ישיבה קטנה, שבה לומדים יותר תוך משא ומתן מאשר בהרצאה חד-צדדית של המורה.

יתרונה העיקרי של שאלת התלמיד הוא בכך, שאין בה חסרונותיה של שאלות המורה, והחסרונות האלה הם מרובים: שאלות המורה מעמידות את התלמידים לבחינה בלתי פוסקת, גורמות למתיחות ולמצוקת הנבחן, אינן מאפשרות, לעתים, לתלמיד לראות לאן הוא מובל, חיצוניות הן לגביו ולא פנימיות הנובעות מתוך דרישות נפשו, וברציפותן עלולות הן להמית בילד כל רצון לשאול.

לשאלת התלמיד, יתרון פסיכולוגי ולימודי גדול: הילד פעיל, והוא מגיע להרגשת ביטחון עצמי ולעצמאות בלימוד. הישגים אלה ממריצים את הילד לשקוד בלימודו ולהתעמק בו, ועוזרים לו לקלוט את הידיעות בזכרונו, גם עבודת הבית והחזרה תיעשנה ביתר רצון, כאשר השעור נלמד בתנאים אלה.

שאלות התלמיד מאפשרות למורה גם לעמוד על כך, באיזו מידה הבין התלמיד את החומר. מפני כל הטעמים האלה טעונה שאלת התלמיד טיפוח מיוחד. (א) השואל והכיתה צריכים להרגיש באהבת המורה, ומלת שבח תהא גמולו של השואל כענין. (כדאי כמובן להיזהר שלא לחזור על אותה מלת העידוד, לבל תיהפך ללעג בפי ליצני הכיתה). (ב) על הכיתה לראות את השאלה כמופנית אל כולם ולא רק אל המורה, על ידי כך תושגנה שתי מטרות: (1) המשא ומתן בין השואל ובין המורה הוא ענין כללי ולא פרטי; (2) אין המורה חייב לענות מיד, ויש לו פנאי לשקול בדעתו את השאלה ואת התשובה שעליו לתת. כדי להרגיל את הכיתה לכך, יטיל המורה את כדור השאלה שקיבל מהשואל אל הכיתה, כדברי

המדרש בקהלת: "דברי חכמים כדרבנות", ככדור של בנות המתכדר מיד אל יד. (ג) אין המורה חייב להשיב תשובה פסקנית על כל שאלה שנשאל בשעור. אל יחשוש המורה, השולט במקצוע ושהמשמעת בשיעוריו איתנה, לדחות את התשובה למחר, ואפילו לומר "איני יודע", (בתנאי שלא תינתנה תשובות כאלו לעתים קרובות מדי). יש אף יתרון חינוכי לתשובה כזאת, שכן היא מוכיחה יחס של כבוד אל התורה ואל השואל, ואף התלמיד ילמד שלא להיחפז בתשובותיו. מאידך צריך המורה להשתדל שתהא תורתו סדורה בפיו ולא יגמגם (ושננתם — שיהיו דברי תורה מחודדים בפיו, קידושין, ל').

(8) החזרה

כל הלומד תורה ואינו חוזר עליה דומה לאדם שזורע ואינו קוצר.
(סנהדרין צ"ט)

אם החזרה צריכה להיות בכל המקצועות חלק יסודי ובלתי נפרד בשעור ויש לה זמן מיוחד בסיום כל פרק או חלק ממנו, הנה בלימוד הגמרא בביה"ס היסודי, כשקליטת הדברים עדיין רופפת בידי חלק ניכר של הילדים, על אחת כמה וכמה שטעונה החזרה תשומת לב והדגשה מיוחדת.

יש לעשות קבע כמה סוגי חזרות:

(א) חזרה בתוך השעור על כל שלב שבו ובסוף השעור על כולו, כדי להבטיח את קליטתו ולעתים גם את קליטת העניין הבא, מעין נדבך על גבי נדבך. חזרה זו היא בבחינת חיזוק המסד של הבניין, ובשום פנים אין לוותר עליה. טירונים בהוראה הולכים לפעמים שולל אחר הרושם השטחי מהבנת הכיתה ומזלזלים בחזרה זו — ובאחרות — ויש להזהירם על כך. סדר החזרה ומספר החזרות (פעם או פעמיים ויותר) ייקבעו לפי טיב החומר ורמת הכיתה.

(ב) חזרה בראשית השעור הבא על חומר השעור הקודם. חזרה זו יכולה להיעשות ע"י קריאת עבודת הבית, בחינת מספר תלמידים בעל-פה או מתן שאלות-סיכום אחדות בכיתה (מעין מבחן-בזק). במקרים רבים מכינה חזרה זו לקראת השעור החדש, ובכל אופן יש בה משום שינון והעמקה.

(ג) חזרה שבועית. בחדר ובישיבה היו קובעים חזרה שבועית ביום ה' או ו' בשבוע ואף בשבת, והיתה זו מסורת ששלבה את בית ההורים עם בית הספר בלימוד בניהם; ע"י שיתוף ההורים בחזרה ובבחינה. בביה"ס אפשר לעשות זאת ביום שישי, ויש בכך (יחד עם סקירה על פרשת השבוע ואמצעים אחרים) כדי להשרות את אוירת ערב השבת. מאידך, הקובע את החזרה השבועית ביום ראשון נהנה מיתרון מיוחד: השבת נקבעת כיום של תלמוד-תורה, ומאחר שהאב אינו מתפנה לרוב ביום אחר לטפל בבנו — יש בידו לסייע לו.

(ד) חזרה כללית. לאחר סיום לימודם של דפים אחדים יש להפסיק את ההתקדמות ולחזור מההתחלה. מתי לקבוע חזרה זו? רצוי בסיומו של עניין כללי, אולם קשה לכלול כללים, כי אין כיתה אחת דומה לחברתה, ולא הרי פרק וסוגיא קלים (עם דברי אגדה) כפרק קשה. בכיתה ו' כדאי לחזור אחרי לימוד של שנים-שלושה דפים. בחזרה זו — וכן בשבועית — יש מקום לסקור בסקירה כללית את הענינים, את הקשה שביניהם ואת המבנה הפנימי של הסוגיא, ולהעמיק בדברים שאי-אפשר היה לעמוד עליהם בשעת הלימוד בכיתה. רצוי שבכל חזרה יהא חידוש, אם בסברא, אם בתוספת קטע צדדי שלא נלמד בראשונה, ואם בפסק הלכה, וכדומה.

לשם גיוון אפשר להתחיל את החזרה מנקודת מוצא אחרת מאשר בשעור — אפשר לפתוח

בטבלה או בתרשים וכדומה, כגון: בסוגיא של תרעומת (ב"מ, ע"ו ע"א) התחיל השעור מן הדיוק בלשון המשנה "חזרו זה בזה לא קתני". בחזרה אפשר לפתוח בשאלה: אימתי יש לפועל תרעומת על השליח?

(9) בחינות ומבחנים

אחר החזרה הכללית יש מקום לבחינה — בכתב או בעל פה. הבחינה בכתב, הרווחת עתה גם בלימוד התלמוד, יש לה כמה יתרונות: היא מעבירה את הכיתה כולה במינימום של זמן ומאפשרת להעריך את התוצאות במכסימום של אובייקטיביות. ועל ידי כך היא ממריצה את כל התלמידים לעבודה. דבר שאי אפשר להשיגו בבחינה שבע"פ: כדי לבחון את כל הכיתה (30 — 40 ילד בבי"ס עירוני) זקוק המורה לחמש-שש שעות, והשאלות אינן שוות כולם. יתרונותיה של הבחינה בעל-פה הן בכך, שהיא יכולה להקיף את כל חומר הלימודים ולשמש בזה כחזרה, ושאינן היא מטילה על המורה מעמסה רבה בבדיקת העבודות שבכתב.

כדי שבחינה בכתב תשיג את מטרתה — לעמוד באובייקטיביות על הישגי התלמידים — יש לערוך אותה בהתאם לעקרונות הבאים:

(א) על השאלות להיות מנוסחות באופן ברור, שלא תשתמענה לשתי פנים ושתהיינה מובנות לתלמיד.

(ב) אין לשאול שאלות מסוג שאליו לא הורגלו עדיין הילדים, כגון: אם לא אומנו עדיין בפסוק או בהשלמות, אל תינתנה שאלות אלו בבחינה. אף אם המורה יסביר זאת לפני הבחינה. (ג) אין לדרוש הגדרות ברורות מהתלמידים בגיל זה, ובכלל יש להיזהר שלא תיהפך הבחינה בתלמוד לבחינה בלשון.

(ד) הבחינה צריכה להכיל שאלות על כל חלקי החומר — שאלות בקיאות ושאלות הבנה, ויש לתת גם שאלות בתרגום קטעים או התאמת מלים, ומפעם לפעם גם תרגילי פיסוק לבדיקת הקריאה הנכונה בספר. היחס הכמותי בין סוגי השאלות ישתנה עם התקדמות הכיתה: בתחילה גדול יהיה אחוז התרגום ואילו אח"כ יגדל אחוז שאלות הבקיאות וההבנה. החזרת המבחנים (כדאי לקבוע מועד מכסימום להחזרת מבחן: עד שבועיים) תיעשה תוך הסברת השאלות והתשובות ובהדגשת העיקר במקום הנכון.

אם הוכיח המבחן כי רוב הכיתה לא הבין את כל החומר או חלק ממנו, יש ללמוד אותו עוד פעם.

למתקדמים רצוי לתת שאלות רשות להתגדר בהן. להלן דוגמא למבחן בב"מ, דף ל"ג ע"ב מהתחלת "המפקיד" עד המשנה השנייה, דף ל"ה ע"ב, (פרט לקטעים: דף ל"ד ע"א מ"מתקיף לה ר' זירא" עד "דקימא באגם" ל"ה ע"א, "מרב הונא בר תחליפא" עד "סלף בוגדים שדם").

1. תרגם לעברית את הקטע בדף ל"ה ע"א מ"ההוא גברא" עד "אמר רבא".

2. שאלות:

א. מפני מה לא הסתפק התנא במשנתנו להגיד "המפקיד אצל חברו כלים" והוסיף גם "בהמה"?

ב. למי משלם הגנב את הכפל, אם השומר רק א מ ר "הריני משלם"?

ג. "אמר הריני משלם וחזר ואמר איני משלם", מהו הנימוק למסור את הכפל לבעלים ומהו הנימוק למסור את הכפל לשומר?

- ד. במשנה: המלווה את חברו על המשכון ואבד המשכון — אימתי חייב הלווה להישבע? מדוע?
- ה. באילו מקרים אין השומא חוזרת לבעלים? מהו הטעם?
- ו. (רשות): לפי הדין פטור השומר, הרוצה לשלם, מלהישבע "שאינה ברשותו", אם החפץ ששמר מצוי כמותו בשוק לקנות וכל מינו שווה.
- מהו הטעם? ומדוע נחוצים שני התנאים — שמצוי בשוק לקנות כמותו — וכל מינו שווה?

(10) התכונות המורה לשיעור

מן המפורסמות שאינן צריכות ראייה הוא: אינו דומה שיעור שניתן לאחר הכנה טובה של השעור מצד המורה לזה שניתן בלעדית, וכבר הוזכרו חז"ל מלמדי תיגנות ב"ארור עושה מלאכת ה' רמיה" (ב"ב, כ"א ע"ב).

כיצד צריך המורה להתכונן לשעור?

עליו להתבונן בשני שטחים: בידעת הגמרא הנלמדת — ובדרכים המתודיות למתן השעור.

לשם התכוננות בשטח הראשון אנו מיעצים להשתמש, נוסף על רש"י ותוספות שבמקום, גם בסוגיות המקבילות בש"ס, אם ישנן כאלה, וכן ברי"ף ונמוקי יוסף (זה האחרון מבהיר הרבה סתומות בגמרא ורש"י), ברא"ש, רמב"ם ונושאי כליו, שו"ע ומפרשיו, שיטה מקובצת, וכדומה. לגיטין ובבא מציעא נתפרסם ספרו של הרב י. פורת "מבוא התלמוד", הערוך סוגיות סוגיות ודן בהם בהרחבה ובסדר היסטורי.

אשר להכנה המתודית צריך המורה בהתאם לאמור בפרקים הקודמים להבהיר לעצמו את הנקודות הבאות: (א) כיצד אפשר לקרב את הנושא להתענינותם של תלמידיו? (ב) מהו מבנה הסוגיא לפרטיו ומה הם הענינים שעליהם יש להתעכב מבחינת הקושי הלשוני, המושגים החדשים, התוכן, ההלכות, דרך המו"מ והחינוך הדתי.

(ג) באילו דרכים יתגבר המורה על הקשיים הנ"ל, היינו, אם ע"י שיחה מכינה, ע"י הכנה עצמית של התלמידים (באילו קטעי רש"י ותוספות יוכלו להעזר לשם כך), ע"י המחשת המופשט וע"י פירוש המסובך (ירשום המורה לעצמו את התרשים או הטבלה שבדעתו להשתמש בהן). אין לזלזל אף ב"קטנות" — קריאתן הברורה וביאורן המדויק של המלים הקשות.

(ואם ישאל השואל כיצד אוכל לעמוד בכל אלה? יש לענות ולומר: ראשית, לא בשנה אחת תשלם המשימה. ושנית, לפום צערא אגרא: הרחבת הדעת, ההישגים בעבודה והשמחה של מצוה שיבואו בעקבות עבודתו של המורה — יש בהם כדי לגמול לו שכר אמתי חלף עמלו).

(11) הערות נוספות

(א) מקומו של שיעור הגמרא בתוך מערכת השעות. רצוי לרכוז את לימוד הגמרא בשתי שעות רצופות, כדי לאפשר ריכוז והעמקה מתאימים בסוגיא מתוך שקט ומתנינות. אילו שעורים ייקבעו ללמוד זה? כידוע ירוד הוא פריזום של השעורים האחרונים ביום הלימודים מחמת עייפות התלמידים וקשיי האקלים, ומפני ששעורי הגמרא דורשים מאמץ שכלי מוגבר, יש לקבועם בין השעורים הראשונים במערכה היומית. יש בזה

גם צד חנוכי שאולי עולה הוא בחשיבותו אף על הצד הלימודי: שעורי הקודש הם בבחינת "ראשית תבואתו", וגם בזמן לימודם צריכים הם להיות קודמים למקצועות הכלליים. חקירות בבתי"ס העלו, שהשעה השנייה והשלישית הן הטובות ביותר לקליטת החומר על ידי התלמידים. משום כך רצוי לקבוע שעה ראשונה לתורה, נ"ך או דינים ואחריהן שתי שעות רצופות לתלמוד. העובדה, שמקצוע זה הנו הראשי בביה"ס הדתי, הן בכמות השעות המוקדשות לו והן מפאת חשיבותו, מצדיקה מתן עדיפות כנ"ל לשעורי הגמרא. ואין להקל ראש בפרטים אלה של סדרי המערכת, כי להן תוצאות נכבדות להוראה ולחינוך הדתי. (ב) הכנה עצמית של התלמידים. כבר הזכרנו לעיל, באילו מקרים יש להפנות ילדים לעיון בגמרא ונושאי כליה. אם הכיתה מתקדמת, אפשר לנסות ולקבוע קטע קל להכנה עצמית בבית. בתנאי שהמורה יקבע מטרה מסוימת לתלמיד בצורת שאלה או בעיה, שלשמה עליו לעיין בגמרא. בכיתות ז' ח' יגדל, כמובן, אחוז ההכנה העצמית של התלמידים בעבודות המוטלות עליהם.

(ג) רש"י ותוספות, עין משפט ומסורת הש"ס. כדאי להרבות בשימוש ברש"י כמקור של ביאור הענין והמלים הקשות, ואין לחוס על הזמן הנדרש לשם כך. הרי זה בבחינת "דרך ארוכה וקצרה", כי איך יגיע הילד ללימוד עצמי אם לא יתרגל לעיין ברש"י? לפעמים רצוי אף לשאול "מה קשה לרש"י", אם יש בזה כדי לסלק קושיא מן הדרך (כגון ב"מ, ל"ג ע"ב רש"י, ד"ה אימא לא מקנה ליה כפילא, או שם, מ"ג ע"ב במשנה, ד"ה החושב). במקרים שבעלי התוספות מבארים את הגמרא במקום, מבלי להביא הוכחות ממקומות אחרים — דינם כדני רש"י, ובכיתות ז' ח' אפשר לקרוא אף קטעים שלמים קלים מתוספות. פעמים-שלוש בשנה יקדיש המורה זמן מה לעיון במסורת הש"ס ובעין משפט ויובאו לכיתה הספרים המתאימים, הן לשם התמצאות בדף והן לשם פתיחת שערים ללימוד עצמי בשנים הבאות. לימוד כזה לא יתואר בלעדי עיון במסכת אחרת בעזרת מסורת הש"ס, או ברמב"ם וש"ע בעזרת עין משפט. כדאי להביא גם את הרי"ף (אולי בשעת הלימוד עליו בכיתה ז' בשעורי תולדות ישראל) ונמוקי יוסף.

(ד) השימוש בחוברת לעבודה. חידוש נאה בהוראת התלמוד הכניסו החור-ברות לעבודה הן על ידי שפע העבודות המקיפות את הסוגיא ורב-גווניותן: טבלאות, תרשימים, השלמות, דקדוק ארמי, והן על ידי החיסכון בזמן שנדרש כרגיל להכתבת עבודה לתלמידים בכיתה. יש רק להיזהר שלא תהא החוברת עיקר בכיתה והגמרא טפל לה, או שתהא אף היא (החוברת) לטכסט הנלמד בכיתה. אם התלמידים חלשים במקצוע, מוטב שהמורה יכתוב שאלות מעובדות על ידו ולא יכניס את החוברת כמות שהיא לכיתה.

(ה) המחזות ויכוח. בכמה מקומות בגמרא, כשהוויכוח הוא בין שני אנשים או יותר, אפשר למסור לשניים-שלושה תלמידים את תפקידי המקשן, המתרגן (והדיין) על מנת להחיות את המו"מ. כגון: "ההיא סבתא דהואי לה תלת בנתא", או "מרי בר איסק ואחיו" (ב"מ, ל"ט ע"ב), וכן "ההוא גברא דאפקיד וזוי גבי חבריה" (שם, מ"ב ע"א), וכאלה רבים. אמצעי זה רצוי בייחוד לגיוון החזרות, הווקות תמיד לחידוש כדי להגביר את ההת-ענינות בהן.

פרק ד'

דרכים לחינוך דתי בהוראת הגמרא

(1) הצורך בשילוב החינוך הדתי בהוראת התלמוד אין הכוונה להפוך את שעור התלמוד לשעור מוסר. אין הגמרא ספר מוסר, ולשם לימוד מוסר אפשר להסתפק באגדה או ב"חובת הלבבות" ו"מסילת ישרים". מאידך, אין אנו יכולים לוותר על חינוך דתי מכון לבנינו, שהרי זוהי עיקר מטרתנו, ובחינוך זה תלוי עתיד העם. לא נוכל, איפוא, להניחו להזדמנויות שבאקראי, והכרח לנו לסול מסילות ולבור לו נקודות אחיזה, בייחוד בלימוד הגמרא. שאין כמותה אוצר של תורה מרובת פנים: בה חוק ומשפט, רגש ומחשבה, מידות ודעות.

(2) מה הם הדרכים לחינוך דתי בהוראת התלמוד?
מורגל בפייהם של המתנגדים: יראת שמים אפשר ללמוד אפילו "משור שנגח את הפרה". הרעיון של האמירה הזאת הוא, שמאחר שכל הלכה והלכה שרשיה נעוצים בהררי קודש, במשפט התורה, הרי כשם שבטיפה מן הים מתנוצצת בבואת הים הגדול, כן נראית בכל הלכה ידו הגדולה, יתברך. אעפ"כ אין כל אדם עומד על מדרגה רמה זו, ולא כל אחד זוכה לראות ניצוצות של קדושה בכל תג ותג. חובת ביה"ס והמורה היא — לחשוף בכמה דרכים בפני התלמידים את האורות הללו.

(א) יש להקיף את לימודי הקודש בביה"ס והגמרא בתוכם — באווירה כללית, אשר תדגיש את ההבדל ביניהם לבין המקצועות הכלליים, — הראשונים הם תורה ואילו האחרונים הם בגדר חכמה גרידא. "אם יאמר לך אדם יש תורה בגויים אל תאמין, יש חכמה בגויים תאמין" (איכה רבתי, ב' י"ב). התורה ניתנה מסיני, ויש בה קדושה, ואילו החכמה היא פרי שכל האדם, עליה להיות נתונה למרות התורה, ואם בעליה פורקים מעליהם, ח"ו, את עול התורה, עלולים הם להצמיח פירות באושים. "כל שחכמתו קודמת ליראתו, אין חכמתו מתקיימת" ו"דומה לאילן שפירותיו מרובים משרשיו, וכל רוח שבאה הופכתו" (אבות ג'). והראיה — גדולי החכמה והמדע אשר — ללא נקיפת מצפון — נתנו ידם לנאצים לבצע את הטבח באירופה עם כל אימי השואה, מבלי שגדולתם בחכמה הפריעה להם בכך.

אווירה זו של קדושה תווצר בשביל התלמידים ע"י יחסם הנפשי של המורים לגבי המקצועות התורניים, וע"י החרדה ללימודיהם אלה של התלמידים והנכונות לבוא תמיד לעזרתם, אף מחוץ לשעורים, ואף בימי פגרא. חשוב מבחינה זו, שהמורה לתלמוד יהיה מחנך הכיתה. אם נעדיף ונקדים שעות אלו בתוך המערכת היומית (ראה לעיל פרק ג' 11), אם נוסיף לילדים שעות בתלמוד אה"צ, (למתקדמים שבהם או לכולם), אם יראו הילדים את המורה עצמו קובע עתים לתורה — אין ספק שהדבר ישפיע עליהם לטובה.

היחס המיוחד ללימוד תורה יובלט גם מצד אחר בחיי בית-הספר: אין נוהגים לערוך מסיבת סיום להשלמת הלימוד בספר החשבון או הגיאוגרפיה, אבל ערוך נערוך אותה לסיומו של חלק מהתורה — סיום ספר בחומש ופרק שבגמרא — בשיתוף ההורים בבחינה (פנימית או פומבית). נסב אבות, בנים ומורים יחד, נזמין את הרב מרא דאתרא, ראשי הציבור והחינוך הדתי לבחינה ולמסיבה; נקשור קשרים בין ביה"ס לציבור ולארגוני הנוער הדתיים שצריכים להתרכז סביבו, ושיש ביכולתם לתרום הרבה ליצירת האווירה

החמה הדרושה לטיפוח חינוכנו. ומאידך: אורות התורה יאירו מביה"ס ויאצילו מרוחם על הציבור הזה.

ואחרון אחרון: נארגן ביקור בשיבות נוער שיש בידן למשוך את לב התלמידים ללמוד בהן, וכדאי אף לשהות וללמוד שם (בצוותא עם המחנך) ימים אחדים או גם שבוע, כדי להתבשר מאווירה של תורה. יהיה זה במקום "טיול" ו"סיוור" רגילים!

(ב) מלבד יצירת אווירה של קדושה מסביב ללימוד התלמוד — יש גם להשתדל לחשוף בפני התלמידים בעצם הלימוד הזה את אור התורה ומוסר היהדות במאמרי חז"ל וגם בהלכות הנלמדות. מאמרי חז"ל כאלה מצויים בייחוד באגדתא ומועטים בדברי הלכה. אבל דווקא באלה הנמצאים בדברי ההלכה, שהם לכאורא מגובשים ויבשים, מבהיק שבעתיים אור המוסר, שהרי עצם שילובם בהלכה מעיד על מהותה המוסרית של ההלכה. כמה גדול הוא כבוד הבריות הנשקף אלינו מדבריו של רב "פועל יכל לחזור בו אפילו בחצי היום" (ב"מ, מ' ע"א, ע"ז ע"א), שנאמר "כי לי בני ישראל עבדים עבדי הם" (ויקרא כ"ה), שכל מי שנכרא בצלמו בן־חורין הוא משעבדו של בשר ודם, ואין לעכבו נגד רצונו. ויתר על כן: אף האדם עצמו אינו אדון גמור על עצמו ו"אין אדם רשאי לחבול בעצמו" (ב"ק, צ"א ע"ב), לפי שהאדם לא עשה את עצמו, אלא הוא יציר כפיו של הבורא, יתברך.

מה יקר הוא כבוד התורה ומצוותיה העולה מן הדין: גדול המצווה ועושה ממי שאינו מצווה ועושה (ב"ק, פ"ז ע"א), ללמדך שערכו של מעשה המצווה טמון לא במעשה כשלעצמו, אלא בכך שהוא מצוותו של ה'. כמה רבה היא חובת הארץ ויישובה המציצה מתקנת חז"ל: כרכים המוקפים חומה מימות יהושע בן־נון קורין בט"ו (מגילה, ב'): בשביל שהיו ערי ישראל חרבות בזמן מרדכי ואסתר, דנו אותם משום כבוד הארץ כשושן שמוקפת חומה. אהבת הבריות ומידת החסד קורנות מן ההלכה: שומא הדר לעולם (ב"מ, ל"ה ע"א), שנאמר "ועשית הישר והטוב בעיני ה'" (דברים ו', י"ח), שהרי מצד הדין מכירה גמורה היא: אלא ש"לפנים משורת הדין" — אף הוא דין בישראל, ויש להעיר אף על כך, שהישר והטוב הוא זה שבעיני ה', שהטוב — טוב הוא מפני שהוא מצוות התורה, ולא מפני שהוא נראה טוב בשעה זו בעיני מחוקק בשר ודם פלוני, ואפילו בעיני "מחוקקים" רבים... ומבלעדי התורה אנו עלולים להחליף טוב ברע.

אם נשכיל למצוא את הדרכים הנכונות לחדור אל נפש ילדינו ולהקרין לתוכה מן האורות הללו, יצמיח הזרע אשר נזרע פרי ישווה לו.

להלן מאמרים מתוך פרקי החובל והמפקיד, שיש בהם כדי לשמש כנקודת מוצא לחינוך דתי.

מתוך פרק החובל

(א) "משפט אחד יהיה לכם" — משפט השווה לכולכם (פ"ג ע"א). הרעיון: משפטי ה' אמת צדקו יחדו, ואין בהם הפליה לגבי איזה צד שהוא.

(ב) גדול המצווה ועושה וכו' (פ"ז, ע"א). הרעיון: על דרך "אל יאמר אדם אי אפשר ללבש שעטנז וכו' אלא אפשר ואפשר, אבל מה אעשה, ואבי שבשמים גור עלי".

(ג) החובל בעצמו אע"פ שאינו רשאי וכו' (צ' ע"ב): הרעיון: אין אתה קנין שלך, אלא הנך קנין בוראך, ואין אתה רשאי להשחית קנינו.

(ד) והלא דברים ק"ו: ומה זה שלא ציער עצמו וכו' (צ"א ע"ב): הרעיון: הנ"ל בתוספת זו: אין הקב"ה חפץ שיעבדו אותו במעשי סיגופין.

- (ה) לא שכיב שבחא ברי וכו' (צ"א ע"ב). הרעיון: כמה גדול עונשו של משחית דבר של צורכי אוכל נפש, ושהקב"ה מדקדק עם צדיקים כחוט השערה.
- (ו) אע"פ שהוא נותן לו וכו' (צ"ב ע"א). הרעיון: צער הנפש גדול מצער הגוף, ואין כל ממון שבעולם יכול לפצות אדם על הצער הזה, אא"כ המצער מבקש סליחה ומחילה מהאדם שאותו ציער; ומאידך: בעל הצער שאינו רוצה לסלוח להמצער, אחרי שהלה בקש ממנו שיסלח לו, הריהו כמוציא עצמו מכלל זרע אברהם, יצחק ויעקב שהם רחמנים בני רחמנים.
- (ז) המוסר דין על חברו וכו' (צ"ג ע"א). הרעיון: מכיון שיש דיין בארעא, ה"ז כעין מלשינות שמלשין על העבד לפני אדוניו.
- (ח) אוי לו לצועק (שם). הרעיון: כנ"ל.
- (ט) לעולם אל תהי קללת וכו' (צ"ג ע"א). הרעיון: אפילו עוול קל שעושה צדיק לרשע, הקב"ה מקבל את תלונת הרשע על הרע שעשה הצדיק, כי אין לפניו משוא פנים.
- (י) לעולם יהא אדם מן הנרדפין וכו' (צ"ג ע"א). הרעיון: רצויות הן לפני הקב"ה הסבלנות וההבלגה.
- (יא) החובל בחברו חייב עליו משום ה' דברים (פ"ג ע"ב). הרעיון: גודל עוון הפוגע בחברו, שנברא בצלם ובדמות.
- (יב) נזקי אדם באדם ואדם בשור אין גובין בבבל — "אלהים" בעינא וליכא (פ"ד ע"ב). הרעיון: גדולת מעלת א"י על פני הארצות, שאין סומכין רבנן אלא בה.
- (יג) שור תם שהמית והזיק דנין אותו דיני נפשות (צ' ע"ב). הרעיון: עד היכן כבוד הבריות מגיע, שכל מי שבאה תקלה על ידו מרוחק וגמאס עם אלקים ואם אנשים, ואפילו שוגג, כמו הבהמה שאין לה דעת, וכ"ש מזיד. (ס' החנוך, מצווה נ"ב).
- (יד) כל המחובר לטמא טמא, כל המחובר לטהור טהור (צ"ב ע"ב). הרעיון: להידבק בצדיקים.

מתוך פרק המפקיד

- (א) לזה מקיים במלוה תומת ישרים תנחם (ל"ה ע"א). הרעיון: אדם שעוסק בגמ"ח ומלווה בלא רבית — נכסיו מתרבים.
- (ב) כל לא ידענא פשיעותא היא (ל"ה ע"א). הרעיון: חוסר ידיעה מחמת אי-תשומת לב — אף היא בגדר פשיעה.
- (ג) משום שנאמר, ועשית הישר והטוב (ל"ה ע"א). הרעיון: חייב אדם לעשות גם לפנים משורת הדין — חובה היא זו ולא רשות.
- (ד) בבא לצאת ידי שמים (ל"ז ע"א). הרעיון: בדיני שמים נענש האדם גם על ספק גזל.
- (ה) להפסד מועט נמי חששו (ל"ח ע"ב). הרעיון: לימדונו רבותינו שחייב אדם לחוס על ממון חברו, אפילו במקרה של הפסד קטן מאד, ולר"מ לא ימכור אפילו לטובת חברו, משום שרוצה אדם וכו', ויש, איפוא, תמיד להתחשב ברצונו של השני.
- (ו) מוכרן לאחרים ואינו מוכרן לעצמו (ל"ח ע"א). הרעיון: חייב אדם להרחיק עצמו מן החשד ומלזות שפתיים — "והייתם נקים מה' ומישראל" (במדבר, ל"ב כ"ה).
- (ז) הכי דיינינא לך ולכל אלימי דחברך (ל"ט ע"ב). הרעיון: שופט אמת אינו נותן לבעלי אגרוף לנצל את החוק לטובתם.
- (ח) והאמר שמואל המשתכר אל ישתכר וכו' (מ' ע"ב). הרעיון: כשם שאין לסוחר

- להשתכר יתר על המידה שקבעו חכמים, כך מאידך אינו צריך לוותר על שכר תקין, כדי שירוויח פרנסתו ויקדיש עתותיו הפנויות לתורה.
- (ט) לעולם יהא כספו של אדם וכו' (מ"ב ע"א). הרעיון: על יד לימוד דינים נותנת לך התורה גם עצות מעשיות — איך לנהל את ענייך, כדי שתשמור על רכושך ולא תסבול מחסור.
- (י) כי אולת להתם — אקיף אסולמא דצור וכו' (מ"ב ע"ב). הרעיון: כמה טרחו חכמים כדי לשמוע דברי הלכה ממקורם הראשון.
- (יא) תלמוד לומר על כל דבר פשע (מ"ד ע"א). הרעיון: עד היכן מגיע העוון של שליחות יד בפיקדון, שבכל התורה אין השולח את הברו לעשות דבר עבירה חייב, ואילו בפיקדון חייב השולח על מעשה השליח; ועל אחת כמה וכמה לדברי בית שמאי, שבשליחות יד הוא חייב על המחשבה כמעשה.

פרק ה'

הצעות והערות לבחירת הסוגיות

תוכנית הלימודים הממשלתית קובעת לכיתה ו' של בית הספר הממלכתי הדתי עשרה דפים לפחות מתוך אחת משלוש הצעות: (א) מסכת מגילה, פרקים ג'—ד'; (ב) מסכת בבא קמא, מן הפרקים הכונס והחובל; (ג) מסכת בבא מציעא, מן הפרקים המפקיד והשוכר את האומנין. מתוך החומר שגבולותיו נקבעו ע"י התוכנית, על המורה לבחור עשרים דפים שעליהם יש לעבור בראש ובראשונה, ואם נשאר זמן, יכול הוא לבחור בסוגיות מסוימות מהחומר שנשאר.

אנו מציעים כאן את ההצעות הבאות, הערוכות לפי שלוש האפשרויות שניתנו בתוכנית.

אפשרות א' מסכת מגילה פרקים ג'—ד', אנו מיעצים ללמד לפי הסדר, ולדלג על דף כ"ה ע"ב ממעשה לוט עד סוף הפרק.

אפשרות ב' הפרקים הכונס והחובל במסכת בבא קמא. כאן יש ללמד על פי הסדר, אולם אנו מציעים לדלג על הסוגיות הבאות: א. בדף נ"ט ע"א, מ"אמר אביי ר' יוסי הגלילי" עד "רב פפא ורב הונא בריה דרב יהושע";

ב. בדף פ"ז ע"א, מ"בעיא מיניה ר' אלעזר מרב" עד פ"ח ע"ב "החובל בעבד כנעני";

ג. דף פ"ח ע"א, מ"חרש שוטה וקטן פגיעתן רעה" (למטה) עד דף צ' ע"א "מתני' התוקע".

אפשרות ג' הפרקים המפקיד והשוכר את האומנין במסכת בבא מציעא. רוב הסוגיות בפרקים אלה מתאימות למתקדמים ולא לכיתה רגילה.

- קשים במיוחד הם הקטעים או הסוגיות דלהלן:
- א. דף ל"ד ע"א, מ"מתקיף לה ר' זירא" עד "דקיימא באגם";
- ב. דף ל"ד ע"ב, "מיתיבי המלוה את חברו על המשכון" עד "ההוא גברא דאפקיד";
- ג. בדף ל"ה ע"ב, מ"אמר ליה רב אידי בר אבין לאביי" עד "אמר רב ירמיה";
- ד. דף ל"ד ע"ב, מ"אמר ליה אביי לרבא מי אמר רבי עקיבא" עד "אמר ליה רבינא לרב אשי";
- ה. דף מ' ע"ב, "מתני', המפקיד חבית" עד סוף מ"א ע"ב;
- ו... דף מ"ג ע"א, מ"תנן ב"ה אומרים" עד מ"ג ע"ב ר' עקיבא אומר.